

Igazán soha nem mondhatjuk...

Biblia és szertartásbírálát Nagyari József prédikációiban (1681–1686)¹

SUMMARY

Puritans objected to the traditional order of proper lessons in Hungary. So J. Nagyari acting as an army Chaplain for the Transylvanian Prince read exclusively selected portions of the Scripture before his sermons. Out of 31 cases only one was exact quotation from the acknowledged Bible edition of his day. All the others were shortened and perhaps ex abrupto translated from Latin or Hebrew. Even later i.e. in 1686, when he had to prepare his collection of sermons for the press he never inserted the full Biblical text of the portions read. This can be seen when text samples from the Bible are contrasted with those from the manuscripts of his sermons.

As for the royalist manners of his congregation, namely of noble and military people at court, he severely scolded their indecency. Morning Services had no established time and place, as they were inclined to idle away the morning hours drinking, listening lazily and bored to the reading of the Bible, with cap on, neglecting Communion, hastening praying, shortening singing of Psalms and just looking forward to taking gorgeous dinners. Yet J. Nagyari had a fame as an ardent Puritan preacher, who excelled in zealous eloquence, applied his preaching to the historical circumstances of his day, admonished or consoled the Prince openly, and addressed the military camp in stirring sermons cut quite short.

Fejedelemi látogatója volt Debrecennek és Kollégiumunknak 1681. szeptember 10-én, szerdán. A korabeli följegyzés szerint „...A(pafi) Fejedelem délben bé jó az Erdélyi Urakkal Teleki Úron kívül ebédre, és szép(en) ebéd(lését) el végezvén Templomunkat, és Scholánkat, annak Class(isait), Thekát, a Patakival edgyütt, és az új épületet meg nézvén, szemlélvén, szép Fejedelmi pompájával ki mégyen az Táborban”.² A fejedelemség és Thököly csapatai Szilágysomlyóról vonultak (akkor Rácböszörmény, ma) Hajdúböszörmény alá. Letáboroztak szeptember 12-én, 14-én vasárnap a táborban mondta el harmadik prédikációját Nagyari József (1650–1694). Ennek egyik szakasza az alábbi áttekintés és vizsgálódás főtemája.

1 Készült az OTKA K 73139 pályázat támogatásával

2 Lásd latinul: „Diarium seu Consignatio Rerum memorabiliaum intra et circa Civitatem Debreczen, dietim occurrentium, incipiens ab Anno Dominini Millesimo sexcentesimo, octuagesimo, usque 1685. Martii”. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár*, IV. A. 1011/a, melléklet, 95. levél. – Korábban Esze Tamás idézte, de a fejedelem nevének rövidítése helyett névelőt olvasott, átvette Takács István olvasatát. Idézi Csűrös: *Debreczeni diárium 1680–1695, in: Történelmi Tár* II (1910), 73. Az eredetiben kétségtelenül *nem* aposztróf – azaz *A'* –, hanem rövidítést jelentő pont van – tehát: *A. –*, ezért *nem A' fejedelem* olvasandó. – A folytatásban a kollégium újjáépített épületrészeiről van szó, többek között a keleti szárnyon 1660-ban épült auditoriumról. Lásd még TRÓCSÁNYI–TELEKI: *Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig*, 260–261.

A bibliaolvasó és hitvalló református fejedelem, I. Apafi Mihály tudós, teológiai-
lag is tanult államférfi volt (fiával, II. Apafi Mihállyal együtt), sokkal inkább pap,
mintsem katona, amint ezt Révész Imre mondta róla. *Praelectiót* hallgatott kollé-
giumunkban, mikor ebben a hadas időben ide látogatott.³ Ezért tudjuk azt, hogy a
felsőbb tudományok, közelebről a filozófia részeként oktatott fizikát *experimentu-
mok* segítették Debrecenben, tehát nem csupán spekulatív tárgy volt. Mágnes és
földgömböt említenek a leltárak; szerény szemléltető eszközök használata ellenére
az akkori tantárgy nem azonosítható a később kísérleti fizikának nevezettel. Mikor
aztán 1682. augusztus 10-én Apafi fejedelem a füleki hadjárat folyamán ismét Deb-
recenben járt, a nagytemplomi istentiszteleten idősb Köleséri Sámuel prédikációját
hallgatta.⁴ Köleséri akkor lelkésztaarsaival folyamatosan magyarázta városunkban
a Bibliát (lásd alább).

Milyen volt, mennyire egyezett vagy miben különbözött az udvari és tábori pré-
dikátorok által vezetett istentisztelet a városi templomokétól? Keveset tudhatunk
meg a részletekről Nagyari József (1650–1694) kiadásra előkészített, de azután még
háromszáz esztendeig csupán kéziratban terjedő prédikációiból.⁵ Keveset szól,
de nem hallgat a különbségről, sőt a néholi ellentétéről sem. Puritánjaink mozgalma
szempontjából ez kellően még nem értékelt mozzanat. Hisz puritánjaink szintén
csak az udvar és a patrónusok támogatására számítva hirdethették meg törekvé-
seiket, újításaik elfogadását és bevezetését remélve egyes lelkésztestületek vagy
tekintélyes lelkésztaarsak nemtetszése vagy ellenszegülése ellenére.

A következőkben a Biblia olvasása, éneklés, könyörgés meg a szertartás *egésze*,
valamint az udvarok gyülekezeti istentiszteletét tekintjük át a prédikációiban elhin-
tett gyér adatok nyomán. Nagyari úgy ítélte meg, prófétai hangú prédikációjában
azt tárta a fejedelem és a tábor elé, hogy az udvari erkölcsök és szokások miatt
a szertartás lényeges vonásairól, részleteiről és főként egészéről *igazán soha nem
mondhatjuk el, hogy megfelelnek a Bibliában elrendelt követelményeknek*. Ez a ha-
nyatlás nem volt szükségszerű. A hadi tábor körülményei menthették, ha a szertar-
tás csorbát szenvedett, de erre is rányomhatta bélyegét a vétkes udvari példa.

Nagyari Józsefnek, a két Apafi fejedelem udvari és tábori prédikátorának híre
vetekedett a korabeli nagyokéval. Coccejanus nézetei miatt őt is támadták, gú-
nyolták, mint általában a társadalmi és egyházi visszasságokat bíráló, jobbításra
törekvő puritán prédikátorokat. Családi öröksége volt ez. Szintén puritán apjára

3 Huszti Szabó István (1671–kb.1710?) II. Apafi Mihály és II. Rákóczi Ferenc udvari orvosaként szolgált, majd Johann Arndt klasszikus pietista művének fordítója. (RMK I. 1524) Debreceni kartézianus tanár, aki fizikai szemléltető eszközöket is vásárolt; az első magyar lehetett, aki értekezésében használta a „kísérleti fizika” kifejezést (Halle, 1695; RMK III. 3942; ²1705; RMK III. 4508). ZEMPLÉN, J. – JAKUS, I.: Debrecen és a magyarországi fizika kezdetei, in: *Fizikai Szemle* 12 (1963), 2–3. Apafi Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) kartézianus filozófus (későbbi püspök) előadását látogatta, azonban egyesek ezt némi kétséggel illetik. Ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) fénytani értekezése 1681-ben jelent meg Leidenben. (RMK III. 3118). Vö. ZEMPLÉN: *A magyarországi fizika*, 202–206, 298–300.

4 SZILÁGYI: Miles Mátyás naplója, in: uő. (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 17 (1679–1682), 348.

5 GYÖRI (szerk.): *Nagyari József tábori prédikációi 1681–1683* (Régi kortársaink 9.), Debrecen, 2002.

basiliscus kígyó gúnynevet ragasztott egy 1654-ben keletkezett csúfondáros vers.⁶ Úgy maradt meg emlékezetben, hogy az ifjabb Nagyari sem rettent vissza a fedéstől, *gyötri magát szüntelen Apafi Mihály mellett* (Cserei Mihály, illetve Bod Péter szavai szerint).⁷ A korabeli református szertartás egyik legfontosabb vonása – a prédikálás mellett – a Biblia történeteinek elhangzása, felolvasása. Ezzel kezdjük elemzésünket.

Ismeretes, hogy a Hieronymus idejétől szokásos (majd Luther által igazított) perikóparendet a puritánok teljesen elvetették. A szakirodalomban gyakran emlegetik ezzel szemben a folyamatosan olvasott és magyarázott Bibliát, a *lectio continua* svájci református (kálvini) gyakorlatát. Hogyan olvasta és idézte tehát a Bibliát a táborban a fejedelem tábori prédikátora, Nagyari József?

Biblia és bibliaolvasás

Textusválasztása mindvégig alkalmi volt. A kötet és a prédikátor szolgálatának jellege, a táborbeli lehetőségek és körülmények ezt követelték. Ennél mégis sokkal több rejlik a jelenség mögött. Nem csupán kényszerűség miatt történt ez így. Általában várták a gyülekezetek az eligazítást a napi történések közepette, hisz százötven évig folyamatosan vészhelyzetben éltek. Uraik gyakori páfördulása, állandó pártoskodása meg a történelmi kihívásokra késlekedő válasza vagy felelőtlen hadakozása is rontotta a török hódítás és a Bécs uralmi törekvései között végveszélybe sodródó magyarság helyzetét. Ebben az állapotban hátránnyal is járt ez az eklektikus gyakorlat. Teljesen háttérbe szorította a teológusok és gyülekezetek tudatában, egészében el is lehetetlenítette a Melius Juhász Péter által elkezdett magyarázási módot, amely a hitben haladottabbaknak *egész* bibliai könyveket elemzett végig,⁸ nem csak kiragadott részleteket; azaz versről versre haladt az olvasással és a magyarázással a példás prédikátor. Érthető az a kíváncsi, hogy válaszoljon a bibliai tanítás aktuális és konkrét kihívásokra, amelyekkel adott történelmi helyzetében a gyülekezet naponta szembesült. Kolozsvárott is megvan a 17. századi istentiszteleti iránymutatásban az a napi imádságoknál, hogy ne csupán ismétlje a bevett könyörgést a prédikátor, hanem a gyülekezet helyzetéhez alkalmazza, applikálja.⁹ Nagyari kettős applikációi ezt az igényt kiválóan szemléltetik. Elfogadható és he-

6 Vö. FEKETE: Napban lött eclipsis után. Bihar és a puritánok, in: *Könyv és Könyvtár* 21 (1999), 205–231. Időközben Péntes Szabolcs megtalálta Kolozsvárott a pasquillus korábban lappangó eredeti kéziratát, a szöveg pontos újraközlése a Szenci Molnár Albert-konferencia (Csurgó, 2007) Szabó András szerkesztette kötetében jelenik meg.

7 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 13. Az oldalszámok Győri L. János kiadása alapján értendők.

8 Nem gyümölcsöztette szakirodalmunk Czeglédy Sándor azon felismerését, miszerint az Articuli Maiores X. §-a nem a perikópák elvetését, hanem valójában normális gyakorlatként való elismerését mondja ki. A hittudatában megerősödött hallgatóság esetében a prédikátornak magyaráznia kell a próféták és apostolok összes írását. Vö. CZEGLÉDY: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben, in: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, 144.

9 FEKETE: *Liturgia Claudiopolitana, A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján* (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai 1.), Debrecen, 2005.

lyeselhető a pásztori és prófétai tisztségnek ez a vállalása mindaddig, míg árnyoldala homályba nem borítja. Ott jelentkezik az elhajlás, mikor akaratlanul is, de az ezzel járó homiletikai probléma meglátása nélkül és a szorosabb összefüggésre tekintet nélkül kiragadott versekkel a témaprédikációk és az önkényes textusválogatás irányában elköteleződik az írásmagyarázat. Ezt annyira természetesnek fogták fel puritánjaink, hogy kárhoztattak minden kötött rendet, főként a perikópák középkori és rögzített megvalogatását.¹⁰ Ennek helyét foglalta el a rögzítetlen és teljesen szabad válogatás.¹¹ Elharapózása következtében elsorvadt, majd ellehetetlenült ezek után a *lectio continua*, a teljes Biblia (egyes bibliai könyvek) folyamatos olvasása és magyarázása, azaz a legsajátosabb kálvini hagyomány.¹²

A szertartások mindennapjaiban tehát a Biblia olvasása nem lehetett mindig és mindenütt folyamatos az erdélyi fejedelmek környezetében, legalább a táborban nem, de feltehetően az udvarokban sem. A *lektor* szerepének (mely az apostoli atyák korától létezett, Kálvin templomában is természetes, hogy megvolt) háttérbe kellett szorulnia. Ez oly mértékben így történt, hogy valamikor a 18. század vége felé teljesen ki is veszett magyar református egyházunk gyakorlatából. Addig magától értetődően a kántor (ő volt az istentisztelet egyik pólusáért, az énekelt elemekért és könyörgésért felelős liturgus) vagy arra alkalmas deák vállalta a lektor tisztségét. A templom piacán állt az *éneklőszék* (pulpitus, olvasóállvány), rá helyezték a graduált, kántorkönyvet és más szertartási segédletet (szertartáson kívül belsejében volt, bezárva), körülállta a diákok liturgikus énekkara a kántorral.¹³ Amikor fokozatosan elterjedt az énekes kántor meg a szertartási diákkórus helyett az éneknek orgonával való vezetése (a 18. század második felétől), a kántort a karzatra költöztették, többé nem volt folytatása a korábbi énekes gyakorlatnak és felolvasásnak. Teljességgel elfeledődött. Akkorra, mikor már az írás-olvasás elég széles körben elterjedt a protestánsok között, és gyülekezeteink tekintélyes, iskolázott tagjai is vállalhatták volna a Biblia olvasását, ahogyan ez mai napig szokás egyes protestáns testvéregyházakban. Nálunk a mai napig a legnagyobb ritkaság, hogy istentiszteleten ne a lelkész olvassa a Bibliát.

Az alkalmyszerűség diktálta prédikálás árnyoldala nem járt magában. Kísérőjelenségei is bőven voltak, és ezek sem mind voltak kívánatosak. A Biblia összefüggő történeteinek elhangzása, a normatív Biblia-fordítás liturgikus használata,¹⁴ téma és textus, valamint a szertartás többi eleme egyaránt kérdéses. Alkalmi beszédek, leginkább temetésiek jelentek meg nyomtatásban, erre mindig jutott pénze a magára

10 Hazai (közvetett) előzménye az erdélyi unitáriusok 1570 táján tovább radikalizálódó irányzatáig nyúlik vissza. Dávid Ferenc spiritualista hatásra – az irányzatra. Vö. SÉGUENNY: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szeged, 2008.

11 Vö. BENEDEK: *A magyar református istentisztelet múltja*, Órisziget, 143–146.

12 Vö. FEKETE: Kálvin és a perikópák, A Magyar Egyházzenei Társaság konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata. *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 349–358.

13 Marosvásárhely vártemplomában rendezett éneklőszék-konferenciát 2008-ban a Magyar Egyházzenei Társaság. Erről bővebben lásd: *Magyar Egyházzene* 15 (2007/2008), 269–378.

14 Protestáns testvéregyházaknál természetes, hogy hivatalosan előírják, melyik a szertartáson való felolvasható fordítás; nálunk ezt az 1985-ös *Istentiszteleti rendtartás* sem tisztázta, nem ritkán egyetlen fordításunkkal sem egyeznek a bibliai idézetek, így úrvacsorai szertartásunkban sem.

adó patrónusnak és családjának. Kevés egész bibliai könyveket végig elmagyarázó munka jelent meg magyarul.¹⁵ Mindez azzal járt a szertartás szempontjából, hogy aki ezt megszokta és ennek következtében ezt tartotta (egyedül) helyesnek, az meg is ideologizálta. A Biblia magyarázásának és olvasásának alkalmi (a napi helyzethez alkalmazott) voltát vélte, állította reformátusnak, írásszerűnek.

Nagyar, úgy látszik, prédikatori tisztsége és tábori szolgálata folyamán *egyszer sem* olvasta fel a teljes bibliai történetet. Válogatott idézetekkel pótolta. Saját értelmezésű parafrázissal. Textusa többször néhány szó. Témája jelölése. Nem tekinthetjük úgy, hogy ez a szemléletesen leírt tábori nyomorúság hatására történt így. Ezt abból látjuk minden kétséget elhárítva, hogy semmit nem változtatott a prédikációi elé jegyzett kivonatos bibliai lókusokon, amikor jegyzeteiből otthon kiadásra előkészítette három rend korábban elhangzott tábori beszédét, azaz sem a pontosítást és helyesbítést, sem a bibliai szöveg hiányainak pótolását nem tekintette fontosnak.

Volt-e magyar Bibliája? Ez egyáltalán nem volt ekkor magától értetődő, Tótfalusi Kis Miklós ezért akarta olcsón megszerezhető és jó kiadással ellátni a hazát 1685-ben.¹⁶ Komáromi Csipkés György fordításának kiadását szintén ezért határozta el a Tiszántúli Egyházkerület éppen a protestánsok gyászévüzenetében, amely akkor, néhány évvel Apafi debreceni látogatása után (1685-ben) nem valósulhatott meg.¹⁷

Nagy valószínűséggel csupán latin kommentárjaiból (illetve a mellettük, vagy bennük foglalt héberből és görögből) rögtönzött fordítást használt textusul Nagyar. Szemléltesse ezt a megállapítást az alábbi összeállítás. Láthatjuk egymás mellett a szinte normatív Szenci Molnár-féle kiadást (utólag mi szeretjük így tekinteni, hogy normatív) meg Nagyar prédikációinak kézzel írt textusát. Továbbá szemelvények segítségével vizsgáljuk még a bibliai idézeteket is, célzásait is, amelyeket prédikációiba szőtt.

A három rendbe sorozott tábori prédikációk textusainak párhuzamos szövege a bibliai könyvek rendjében következik alább. Mindenkor a vers *teljes* szövegét idézem. Ebből jól látható, hogy nem csupán független Nagyar József saját átfogalmazása a Vizsolyi Bibliától (illetve ennek későbbi, legtöbbször változatlan kiadásaitól), hanem ismételten *szabad utalással és kivonattal* helyettesítette a történet vagy prófécia teljes szövegének olvasását, illetve a pontosabb idézet szövegét (hisz latinból is lett volna módja arra, hogy ha nem is az egész perikópát, legalább egy teljes verset hiánytalanul idézzon).

15 Például Abdiás rövid könyvének magyarázata, CSUZI CSEH: *Edom ostora*, Debrecen, 1682, (RMK I. 1274); Tófeus Mihály-féle Zsoltárok könyvének prédikációkban való feldolgozása, *A Szent Soltárok resolútiója, és azoknak az Erdélyi fejedelmi Evangelica Reformata, udvari szent Ecclesiara... való szabása*, Kolozsvár, 1683, (RMK I. 1302); DEBRECENI EMBER: *Isten ajándékával való kereskedés, avagy Enekek Enekeinek magyarázattya*, Debrecen, 1693. (RMK I. 1435). A felsorolt munkákról bővebben l. CSORBA, D.: „A' sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok 1657–1711* (Nemzet, egyház, művelődés V.), Debrecen, Hernád Kiadó, 2008.

16 (RMK I. 1345); Újszövetség: I. 1359.

17 A későbbi, 1717-es kiadás történetéről bővebben l. FEKETE: Komáromi Csipkés György bibliájához, in: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008), 439–442.; MARGÓCSY: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben, in: *uo.* 15–26. és FEKETE: Jablonski Bibliája – avagy könyvszemle által-állatozás, in: *uo.* 125 (2009), 95–101.

Első rendbéli	
1	1Sám 11,7
2	1Krón 12,22
3	2Krón 13,12
4	2Sám 5,6
5	2Móz 8,19
6	Józs 10,42
7	1Sám 30,3–4
8	Józs 22,4
9	Józs 22,7

Másodrendbéli	
1	1Sám 10,26
2	2Sám 15,20
3	1Móz 43,14
4	Lk 19,41
5	1Sám 11,2
6	Jer 2,14
7	2Móz 5,1

Harmadrendbéli	
1	Bír 20,28
2	1Sám 4,13
3	Jer 4,7
4	Ézs 19,12
5	Jel 16,12
6	Dán 12,8
7	Ezék 21,36
8	Mt 24,22
9	1Kir 20,11
10	4Móz 14,39
11	Zsolt 120,5–6
12	Józs 8,6–7
13	Zsolt 18,20
14	1Kir 3,26
15	1Móz 35,3

Ha ezt a prédikációk sajtó alá rendezett kéziratában így találjuk, holott kiegészíthette volna utólag összes textusát, akkor odakint a táborban, a szabad ég alatt vagy sátorban kötetlenül elmondott prédikálás során, rögtönzött vagy siettetett istentiszteleten még fokozottabb mértékben történhetett ennyire szabadosan, azaz általánosságban gyakorolt módszere ez lehetett. Bizonytalán nem csak neki. Puritán nézetű kortársainak szintén. Harmincegy prédikáció alapigéjéből egynél, de csupán egyetlenegynél egyezik pontosan a kéziratot szöveg és a nyomtatott Biblia (ez a Jer 4,7; a harmadik rend harmadik prédikációja). Kivéve még itt is a dialektust és a helyesírást, tehát még a másolásban sem volt igénye a filológiai pontosságra.

Hanau Bibliája (1608)		Nagyari József prédikációja
Mózes első könyve (Genesis, Teremtés)		
35,3	Azután kellyűnc fel és úgy mēnyűnc fel Bethelbe hogy csinállyac ott óltárt annac az erős Iftenec, ki meghalगतot engemet az én nyomorúságomban, és velē vólt az úton ā mellyen jártā.	<i>Kellyetek fel, mennyűnk fel Bethelbe, had csinállyak oltart ott az erős Istennek az ki engemet meghalगतot az én nyomorúságomnak napjan s az többi.</i>
43,14	Az mindenható Iften pedig engedgye hogy kedvet tallyatoc annāl az embernél, és boczáffa vízfza ti veletec az máfic atyátkofiat, ezis ez Benjamint: En pedig ha megfofztatom az én gyermekimtől legyec megfofztatot.	<i>Az erős mindenható agya tinektek hogy irgalmasságokat tanállyatok annak az ferfiunak orczaja előtt.</i>
Mózes második könyve (Exodus, Kivonulás)		
5,1	Annakutánna elménēnc Mofes és Aaron, és mondānac Pharaónac: Ezt mōdgya az Izraelnec Úra Iftene, Boczáfd el az én népemet, hogy énnēm innepet fzentellyenec az pufztában.	<i>Bocsasd el az én népemet.</i>
8,19	Mondānac azért az bölczec Pharaónac: Ifteni hatalom ez. Es megkeményítē magát Pharaó fzive, és nem hallá meg azoknac befzēdekēt: miképpen az ÚR megmondotta vala.	<i>Istennek uja ez.</i>
Mózes negyedik könyve (Numeri, Számok)		
14,39	Minekutanna azért megmondotta vóna Mofes ez befzēdekēt mind az Izrael fiainac, az nép felōtte igen keferge.	<i>Sira az nép igen.</i>

Józsué könyve		
8, 6-7	Mihelyen pedig kijőnec előnkbe, mint előszer, megfutamunc előttőc. Hogy kijőjenec utánunc, míg elfzakasztyuc őket az vároftúl, (mert azt fogjác mondani: Futnac előttünc mint az előtt) futván ő előttec. Ti pedig jőyjetec ki az lefs helyből, és rekefzfzétéc ki az városfnac lakóit, és kezetekben adgya az ti Uratoc Iftenűnc az vároft.	<i>Futnak mi előttünk mint szintén elsőben.</i>
10,42	Mind ezeket ez királyokat, és ezeknec minden földöket megvévé Jofue egy útába: mert az Izraelnec Ura Iftene hadakozic vala ő erőtte.	<i>Mind ezeket az Kiralyokat es ezeknek földöket meg veve Josue egy uttal (vagy egy rendben), mert az Jehova Izraelnek Istene hadakozik vala az Izraelért.</i>
22,4	Moftan pedig nyúgodalmat adott az ti Uratoc Iftentec az ti atyátokfiainac az mint megmondotta vala nékiec: Annakokaért térjetec meg, és mennyetec az ti hayléktokba, az ti birodalmatoknac földére, melyet adott Mofes az Úr fzolgája az Jordánón túl.	<i>Es meg alda Josue őket es el bocsata őket (mondván) menyetek ki ki maga Satoraban.</i>
22,7	Mert az Manafsé fél nemzetfégenec adott vala Mofes örökféget Báfánba: Az máfic fél nemzetfégenec pedig len adott vala Jofue az ő atyafiaival egyetembe az Jordanon túl napnyugat felől: És mikor elboczátais őket Jofue, az ő haylékokba, megaldá őket.	<i>Mostan azért terjetek meg es mennyetek haza ki ki az eő Satoraba vagy hajlekában.</i>
Bírák könyve		
20,28	Es Pinhas az Aaron pap fiának Eleazárnac fia áll vala ő előtte az napokbā-is mondván: Mennyeké mégis hadakozni többzer az én atyámfiának Beniaminnac fiai ellen, avagy meg-fzűnyem? Felele az Úr, mennyetec fel: Mert hólnap kezetekbe adō őtet.	<i>Fel mennyűnke ismet? (harmadszor) avagy meg szűnyűnk hadakozni etc. Felele az Jehova. Mennyetek fel.</i>

Sámuel első könyve		
4,13	Eljuta azért az, és Éli pap ül vala fzikiben az út félen várakozván. Mert az ő fzive nagy rettegésben vala az Iften ládája miatt.	<i>Nagy rettegesben vala az Eli Papnak az szive az Istennek Ladajáért.</i>
10,26	Elméne pedig Saulis az ő házához Gibeaba, és méne ő véle nagy fereg, az kiknek Iften az ő fzivket felindította vala.	<i>Es követek ötet (vagy el menenek eő velle) sereg (vagy seregek) az kiknek az Jehovah meg csapta vagy illete vala szivekett.</i>
11,2	Tégy frigyet velűnc, és mi fzolgalunc te néked. Monda pedig nékiec az Nahas Ammonita: Így frigyet vetec veletec, hogy minditeknek az job fzemét ki vájaffam, és ezt ez gyalázatot veffem az egézf Izrael népére.	<i>Szövecséget tészek ti veletek így hogy az ti job szemeteket ki vajom, és ezt az nagy gyalazatra teszem Izraelen.</i>
11,7	Es két őkröt hozatván darabonként vagdalá, és az Izrael népének mindē határára elküldé követec által, ezt módván: Valaki Saul és Sámuel után az hadba nem jó, ezt czelekedic az ő őkreivel. Es az Urnac félelme fzälla az népre, és kifzállánac mind egy akarattal.	<i>Es az Uranak (:Jehovanak:) felelme szalla az népre es ki szallanak (:ki menének:) egyenlő akarattal (vagy mint egy ferfiu).</i>
30, 3–4	Mikor azért Dávid és az ő fzólgai az városba jutottac vólna, imé megégett vala a tűz miatt: és az ő feleségec, fioc, leányoc, mind fogva elvitettec vala. Es felemelvén Dávid, és az nép melly ő véle vala az ő fzavokat, firánac, annyira hogy immár ugyan nem vala erejec az firáfra.	<i>Mikor pedeg vissza tert volna a David es az eő fiai az varoshoz, ime az varos meg eget tüzszel s az eő feleségek fiok leanyok fogsagra vitettettek: fel emele azert, David es az kik vele valanak az eő szavokat, es siranak mind addig miglen erő nem vala eő benne az sirásra.</i>

Sámuel második könyve		
5,6	Felméne pedig az király és az ő népe Jerusálembe ¹⁸ az Jebuseufokhoz, kic azt az földet lakjác vala, és mondánac ilyen fzóval.	<i>Nem jösz be hanem ha le vagod (vagy el úzó) eléb az Vakokat es az Santákat (mert csak azokis azt mongyak) nem jo be ide az David.</i>
15,20	Czac moft jöttél hozzám, és immár illy hamar hogy indítfalac ki helyedből hogy velűnc eljőy: En pedig mégyec az hová mégyec, meny vízfza, és az te atyad fiaitis vidd vízfza, veled léfzen az igralmaffág és az igaffág.	<i>En megyek az hova mégyek.</i>
Királyok első könyve		
3,26	Monda pedig az afzfonyi allat a kijé vala az eleven gyermek, az királnac, mivelhogy az ő gyermekét fznna, kérlec, édes uram: adgyatoc néki az eleven gyermeket és ne őllyétec meg őtet. Az máfic pedig azt mondgya vala, fe enyim fe tied ne légyen, vágjátoc ketté.	<i>Sem enyim se tied ne légyen, vagják kettő.</i>
20,11	Es felele az Izraelnecc királlya, mondván? Mondgyatoc meg néki: Ne kérkedgyéc az ki fegyverbe őltőzic úgy, mint az ki imár leveti az fegyvert.	<i>Ne dicsekegyik az ki fel köti az fegyvert az mint az ki lé olta [=leoldotta].</i>
Krónikák első könyve		
12,22	Annakfelőtte minden napon mennec vala Dávidhoz, hogy fegtségére lennénecc néki, mēglē az ő népe megfokafúlna mint az Iftennecc tábora.	<i>Naprul napra jűnek vala az Davidhoz az eő segítségere, mind addig miglen meg nevednek, vagy nagy lenne az eő Tabora mint az Iehovanak serege vagy Tabora.</i>
Krónikák második könyve		
13,12	Annakokaért imé mi velűnc vagyó hadnagy gyanánt az Iften: Es az ő Papjai az zengő kűrtőkkel, hogy ti ellenetec kűrtőllyenec: Izraelnecc fiaí ne harzollyatoc az ti atyaitoknac ¹⁹ Ura Iftenecc ellen, mert nem léfztec szerenczéfsec.	<i>Izraelnak fiaí, ne harzollyatoc az Iehova ellen az ti Atyaitoknak Istene ellen mert nem boldogultoc vagy nem léztec szerenczések.</i>

18 Sajtóhiba: Jerusámbe.

19 Sajtóhiba: atyitoknac.

Zsoltárok könyve		
18,20	Kivitt engemet tágas helyre és kiragadott engemet, mert jómat kívánna énnékem.	<i>Tagas helyre ki hoz engemet, meg szabadit engemet mert gyönyörködik en bennem.</i>
120,5-6	Jay nékem, hogy fázamkivetett vagyoc à Mefech nemzetsége között, és lakom à Kedar nemzetségének sátori között. Soc ideig lakott az én lelkem, az békeségnek ellenségivel.	<i>Laj nekem mert bujdosó voltam Mesechel lakoztam Kedar satoránál, sokat lakot az en lelkem az bekeségnek gyűlölöi között.</i>
Ézsaiás próféta könyve		
19,12	Hól vadnac moft az te bölcseid? Mondgyác meg tenéked és adgyác tudodra mit végezett az Seregeknek Ura Egyptus felől.	<i>Hol vadnak az te bölcseid? Jelencsik meg most es esmerjék meg mit vegezet az Seregeknek Istene az ggyptom felöl, vagy az ggyptom ellen.</i>
Jeremiás próféta könyve		
2,14	Nemde rabé az Izrael? Avagy házi szolgálé? Mi oka tehát hogy préda lett?	<i>Avagy szolgálé avagy szolgálónak fiae az Izrael? Hogy így praedara lött.</i>
4,7	Kivetette magát az orofzlán az ő barlangjából, és az nemzetségeknec rablója elindult, kijött helyéből, hogy elpufztitfa az te földedet, és az te várofid el pufztitaffanac, hogy fenki azokban ne lakozzéc.	<i>Ki vetette magát az oroszlan az eő barlangjabul, es az nemzetségeknec rabloja el indult ki jött helyebül, hogy el puszticsa az te földedet es az te varosid el pusztitassanak, hogy senki azokban ne lakozzék.</i>
Ezékiel próféta könyve		
21, 31 ²⁰	Es kiontom te reád az én haragomat, az én búfúlásomnac tűzét fel-futatom te reád: és adlac régedet goroba férfiaknac kezekben, kic fő mefterec léfznec az pufztitáfra.	<i>Adlak tegedet tűzes embereknek kezében, az kik fű mesteri az vesztésnek.</i>
Dániel próféta könyve		
12,8	Es en hállám és nem értém, és mondéc:	<i>Uram miczoda léfzen ezeknek vége? Uram mi lesz ezeknek vege?</i>

20 Sajtóhiba: 36 (vers).

Máté evangéliuma		
24,22	Es ha azoc az napoc meg nem rövidítettéc volna, mindenetől fogva elfevzne minden ember, De az válafztattakért megrőviditetne az nyomoruságnac napjai.	<i>Es ha meg nem rövidítettek volna azok az napok, el veszne minden test, de az választottakért meg rövidítetnek.</i>
Lukács evangéliuma		
19,41	Es mikor elközelgetett volna, az várost látván, fira azon.	<i>Meg látván az várost sira azon.</i>
Jelenések könyve		
16,12	Az hatodic Angyal kiönté az ő pohárát amaz nagy Euphrates folyóvizbe, és megfzárada annak vize, hogy az napkelet felől jövő királyoknac út kéfzitetnéc.	<i>Es ki önte az hatodik Angyalis az eő poharat amaz nagy vizre az Euphratesre, es meg szarada annak az vize, hogy el készítetnek az út az Napkeleti Kiralyoknak.</i>

Prédikációja előtt – amint itt sorban láthatjuk – „idézett” a Bibliából Nagyari, de soha, sehol nem törekedett arra, hogy a történet több versre terjedő *összefüggő szakasza* elhangozzék, sőt még arra sem, hogy az egyetlen kiválasztott verset szóról szóra felolvassa, vagy később olvasható legyen a tervezett és kézírata alapján összeállított kiadásban. Elfogadott (normatív) fordítás követése sem kötötte. Többére csak mottó vagy téma gyanánt említett meg egyes bibliai (arany)mondásokat, történetekből kiemelt mozzanatokot. Majd szabadon fűzte beszédébe, fejtegette jól bevált stílusában az idézetet. A prédikációba szőtt célzásokban és utalásokban sem ragaszkodott sehol a teljes bibliai vershez, összefüggéshez, szöveghűséghez, némelykor az összefüggés értelme is sérül valamelyest idézetében.

Jóllehet a textusok összehasonlítása kétségtelenül megmutatta, hogy Nagyari József a táborban nem olvasta folyamatosan és csorbítatlan szövege szerint a hadi népnek a Bibliát, érdemes még néhány szemelvényt párhuzamosan áttekintenünk. Azért hasznos ez, mert kiviláglik, hogy a prédikáció közben a *Biblia sui interpretis* elv alapján, szemléltetésül, célzásként vagy summásan elhangzott idézetek is teljesen hasonló vonásokat mutatnak, mint a magyar nyelvű Bibliától többnyire szabadon elszakadó úgynevezett alapigék. Ritka, ha nem így van.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
Józs 22,1–9	<p>Ackor előhivatá Jofue az Rubenitákat, és Gaditákat, és az Manaffe fél nèmzetfégét. Es monda nékic: Ti megörzöttétec mind valamit paranczolt néktec Mofes az Ur fzolgája: Es engedtetec az én fzőmnac mindenekbe mellyeket paranczoltam ti néktec El nem hadtatóc az ti atyátokfiaiit immár foc napoktól fogva mind ez mai napiglan; és megörzöttétec az ti Uratoknac Iftenteknec paranczolattyát. Moftan pedig nyugodalmat adott az ti Uratok Iftentec az ti atyátokfiaiinac az mint megmondotta vala nékiec: Annakokáért térjetec meg, és menyetec az ti hayléktocka, azt ti bizodalmatoknac földére, mellyet adott Mofes az Ur fzolgája az Jordánón túl.</p> <p>Czac hogy efzetekben vegyétec fzorgalmatofon, hogy megtartsátoc az paranczolatot, és törvent, mellyet paranczolt tinéktec Mofes az Ur fzolgája, Hogy fzereffétec az ti Uratokat Iftenteket, és járjatoc minden útaiba, és megtartsátoc az ő paranczolatit: és ő hozzá ragazkodgyatoc, és fzolgályatoc ő néki tellyes fzívóból. És tellyes lélekből. Es megáldá őket az Jofue, és elboczáta őket, és elmenéne az ő hayléktocka.</p> <p>Mert az Manaffé fél nemzetfégéne az vala Mofes örökfégéne az pediglen adott vala Jofue, az ő hayléktocka, megáldá őket. Ackor monda nékiec, mondván: Soc gazdagfággal mentec vízfza az ti hayléktocka, és fokfágú barommal, ezűfttel, arannyal, rézzel és vaffal, és igen foc ruháckal: megofzfátoc az ti ellenfégetektől nyert jofzágoc az ti atyátok-fiaival. Megtéréne az annakokáért és elmenéne az Ruben fiai, és az Gád fiai, és az Manafséne az fél nemzetfége az Izrael fiaitúl, Silohból, melly vagyon Chanaán földébe, hogy mennéne az Gileádnac földébe, az ő birodalmoknac földébe, mellybe elvöttéc vala az ő örökfégeket az URnac befzéde szerint Mofes által.</p>	<p><i>Aldot emberi legyetek az Urnak mert engemet szantatok öriztetek az mi javamravoltaztjelentitek, velem együt bujdosatokat es véreteket s eleteket en erettem s az Isten nepeért nem szantatok, az ti Atyátokfiaiit el nem hadtatok, hogy azoknak nyugodalmat szerezzetek abban jó szivel forgolodtatok. Azert menyetek el s terjetek meg ki i az eő halekaban s nyugodalmaban s öröksegen az mellyet Isten nektek adot es nyugosson me Isten fára-cságtok utan bennetek.</i>²¹ Jos 22. 6. 7. 8. 9.</p>

21 NAGYARI: Tábori prédikációk, 122.

Ez az összefüggő szakasz és a hivatkozás, valamint az ennek alapján elhangzott prédikáció más megközelítésből is tanulságos. Az előszó lendületét, hatásosságát tükrözi. A prédikátor a bibliai perikópát nem idézi ugyan szó szerint a tábori népnek, összevonja a részletező történet ismétléseit, a kivonathoz társuló idézetszerű áldás és elbocsátás is szabad átfogalmazás. Ha ezt felröhátjuk is, ennek van jó oldala. Majdnem pótol valamilyen hangfelvételt a közvetlen hang és kötetlenség. Még ma is érezzük az elhangzottak elevenségét, a hallgatóknak címzett, személyes meggyőzésükre irányuló tudatos alkalmazást. Úgy fogalmazta át a bibliai mondatokat Nagyari, hogy hallgatói kénytelen-kelletlen magukra értették, mintha közvetlenül Józsué szólt volna hozzájuk a táborban, Erdély határán, Szamosújvárhoz közeledve.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
ISám 10,27	Az álnokságnac fiai pedig ezt mondgyác vala: Mitől szabadíthat ez meg minket? És femminec alítac őtet; és femmi ajándékot néki nem adánac. Ő pedig mind ezekre mint egy fiket czac olyan vala.	<i>Mitul szabadíthat ez meg minkett? es Micsoda az Saull.</i> ²² 1Sam 10,27
ISám 25, 28–29	Engedd meg, kérlec, az te fzólgálo leányodnac vétkét, mert kétfégnélkül az én Uramnac az UR maradandó házat éppit, mert az Urnac hadát vifelte az én Uram, és te bened gonofság nem találatott az te életedben. Es ha fzinte valaki te ellened támadis hogy öldözzön, és a te lelketet kergefse: de az életnecc czomójában léfzen bé-köttetvén az én Uramnac lelke az te Uradnál Iftenednél: [...]	<i>Az Úr hadát viselte az en Uram az Király: azert legyen aldot az en Uram, es az eő lelke az előknek csomójában be kötve.</i> ²³ 1 Sam 25. 29.
2Sám 20,1	Vala pedig ott egy verfenyes ember, kinec neve vala Seba Bicinec fia, az Bějamin nemzetségéből: Az ember trombitát fútatá és mondá: Ninczen nekűnc femmi kőzűnc Dávidhoz, és femmi örökségűnc ninczen az Ifai fiában. Azért ti Izraelitác ofzollyatoc el, és mennyetec el haza házatokba.	<i>Micsoda az Isai fia, hogy ötet urallyuk? Nincs semmi közűnk Davidhoz és semmi örökségűnk az Isai fiahoz.</i> ²⁴ 2Sam 20,1

Sámuel könyve a történelmi körülmények alkalmazhatósága miatt különösen is kedves volt Magyarinak. Magyarázza ezt a kedveltséget még az a történelmi tapasztalás is, amelynek következtében nem érezték olyan távolinak a háborúskodás sújtotta 17. századi Erdély sűrűn ismétlődő eseményeitől Izráel és Júda társadalmi

22 i. m., 51–52.

23 i. m., 122.

24 i. m., 52.

mozgásait, mindennapjait, különösképpen a gyakori szakadások, viszályok, átpártolások megélése miatt. Mi a 21. század igen megváltozott légkörében, társadalmában és politikai jelenségei közepette már jóval kevésbé észlelhetjük a bibliai idők hasonló elevenségét.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
2Kir 3,7	Elméne pedig és küldte követeket Josaphathoz az Judah országábéli királyhoz, kic ezt mondná néki: Az Moabnac királyja elszakadt én tőlem: eljőfzézé velem az Moab ellen az hadba? Felele: elmégyec: mind egyyec vagyunc mi, én és te, az én népem és az te néped, az én lovaim és az te lovaidd.	<i>El josze velem az hadban hogy vissza vegyük az mi örökségünkett? Azt feleli: Igenis. Hogy ne! En olyan vagyok mint te az en nevem olyan mint az tied. 2 Kiraly. 3. Mint ha mondaná: Egy Nemzetből valok vagyunk. Egy testek verek vagyunk. Egy az igyünk, közönseges az el-lenségünk. Hogy ne mennek? Igenis el megyek.²⁵</i>

Az előbeszéd ebben a részletben is kiválóan érvényesül. Ennek eszköze a szorosán vett fordításba szőtt magyarázat. Az ilyen és hasonló részletek azt is mutatják, hogy Nagyari külföldön folytatott tanulmányai és kiváló képzése ellenére egyáltalán nem lehetett filológus alkat. Ennek voltak előnyei. Kötetlen társalgásban is, szónoklásban is. Jobban kedvelhették, mint a filológiaiilag és teológiaiilag pontosabb, de nem ilyen élénken és lendülettel szóló, bibliai témákat hosszasan, nehezkesebben és iskolásabban fejtegető prédikátorokat.

²⁵ i. m., 113.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
Jer 4,23–30	<p>Ha tekintem az földet, imé hijába való és pufzta: ha tekintem az egeket, femmi világoffága ninczen. Ha tekintem az hegyeket, imé refzketnec, és minden halmoc ingadoznac. Ha tekintem imé egj emberis ninczen, és minden égi madarac elmentec. Ha tekintem imé az fíros tartomány olyan mint az pufzta, és néki minden városi eltőrettetec, az Urnac és az ő haragjánac miatta.</p> <p>Mert azt mondgya az Ur: elpufztitatic az egézf föld, mindazáltal nem léfzen ackor vége. Annakfelőtte fir az föld, oda fel meghomályofodic az ég, mert én mondotam, én gondoltam, és meg nem bántam, és azt el nem változtatom. Az lovagoknac és az kézivefeknec kiáltáfoc előtt elfutnac az városbélic, elreyteznec az fűrű erdőkben, felmennec az kősziklákba: minden város elpufztitatic, és fenki fem lakozik azokban.</p>	<p><i>Ha tekentem az földet ime hijaban valo es puszta ha tekentem az egeket semi villagosságok nincsen: Ha tekentem az hegyeket ime reszkenek s minden halmok ingadoznak: Ha tekentem ime egy emberis nincsen minden égi madarak elmentenek: Ha tekentem ime az siros tartomány olyan mint az puszta, es neki minden városi eltőretének, az Urnak es az ő haragjanak miatta. Azt mongya az Úr elpusztitatic az egész föld mint ezt mondottam, en gondoltam meg nem banum és azt meg nem változtatom. Az Lovasoknak es keziveseknek kiáltások előtt futnak az városbeliek el rejteznek az sűrű erdőben, fel mennek az kő sziklakban, minden város elpusztitatic es senki sem lakozik azokban többi.²⁶</i></p> <p>Jer. 4. 23. 24. 25. 26. 27.</p>

Ez a hosszabb szakasz csaknem egyedüli kivétel. Végig szó szerint egyező bibliai idézet, igen csekély eltéréssel. Világos okát nem láthatjuk, hogy vajon miért került el máskor a sajtó alá rendezés folyamata közben a Biblia hasonlóan pontosított (vagy utólag kiegészített) idézését a prédikátor? Arra kell gondolnunk, hogy nem csupán körülményei, hanem egyénisége miatt történt így.

26 i. m., 189.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
Zsolt 11,3	Miért hogy még az fundamentomokis elrontattatnac: az igaz mit czelekedhetic?	<i>Mikor az halok elszaggattattak mit csinalt az igaz?</i> ²⁷ Sol. XI. 3.

Ez az érdekes példa arra mutat, hogy néhol, mikor Nagyari fejből idézte a zsolttárt valamilyen magyarázat nyomán, elvétette a hivatkozást. Összekeverte ebben a példában az alap (a fundamentum) szétrombolását és a háló (csapda, tőr) széttörését. Kézenfekvő a 124. zsolttár jól ismert versére gondolnunk: *az tőőr elfzakadozott és mi megfzabadúltunc* (7b, Szenci Molnár kiadásában). Talán több zsolttárvers járt a fejében, valamennyi említése helyett csak az elsőt írta le, amelyben viszont mást találunk. Mikor alapjában megrendül minden, akkor az igaz ember mást sem tehet, csak bizakodik rendületlenül. Azért nem menekül madárként a hegyekre, ahogyan a zsolttár első verse mondja. Az „idézett” verset kérdésként fogalmazza meg a zsolttár. Jósáfát története, amelyre a folytatásban hivatkozik a prédikátor (2Krn 20), példázta azt, hogy voltak, akik ilyen lehetetlen helyzetből megszabadultak. A meghasonlott ellenség elintézte önmagát. A szilárdan bizóknak semmit nem kellett tenniük önmagukért, nem ők hadakoztak. A tágabb összefüggés tehát helyes, ám a közvetlen hivatkozás elhibázott. Lehet azonban, hogy értelmezésére hatott valamilyen hagyomány vagy félreértett kommentár. Tudniillik tucatnyi helyen megtalálható magyarul is a Zsolttárok könyvében a háló, de itt, ebben a hivatkozott versben nincs.²⁸ Máskor ugyanezen héber szó megfelelője a tőr, de ez a kettő igen gyakran együtt található.²⁹ Egyébként a latin (*fundamentum* és *laqueum, nete*) és héber (*mōsād מוסד* és *pah פה*, illetve *šet שֵׁת* és *rešet רֶשֶׁת*) szó kizárja a hasonló hangzás miatt megeshető közönséges elvétést.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
Lk 23, 28–29	Jéfus pedig rájoc fordulván, monda: Jerusalemnec leányi, ne firjatoc én raytam, hanem magatokon firjatoc és az ti magzatitokon. Mert imé eljőnc az napoc, mellyeken azt mondgyác: bódogoc az meddőc, és az melly méhec nem fzültenc, és az emlőc mellyec nem fzoptattac.	<i>Boldogok az mehek az kik nem fogadnak, es az emlők az kik nem szoptatnak. Ne sirjatok en rajtam, hanem sirassatok magatokat es az ti gyermekiteket mert el jönnek amaz keserves napok s az többi.</i> ³⁰ Luc 23 29.

27 i. m., 100.

28 Zsolt 9,16; 11,6; 31,5; 35,7; 35,8; 57,7; 66,11; 69,23; 140,6; 141,9.

29 Zsolt 25,15; 31,5; vagy például Ézs 8,14.

30 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 110.

Ugyanezt a textust 1663-ban Martonfalvi Tóth György a Lamentatio (és a Passió) éneklése ellen fordította.³¹ Erőtéljesen, no meg nem is erőltetett exegetálás nélkül úgy magyarázta, mintha ebben a bibliai versben Jézus kifejezetten *parancsolatot* adott volna tanítványainak és a későbbi keresztyén egyháznak, tilalmazta volna a siratást a nagy-péntek szertartásos megünneplése alkalmával. A vers összefüggésének egészéből (különösen második feléből) egyáltalán nem az következik, hogy Jézus megtiltotta a sírást, siratást. Ennek alapján legkevésbé sem mondhatjuk el azt, hogy bibliai indíttatású és az evangéliummal (Jézus szavaival) igazolható fejlemény volt a nagyheti református liturgia megszegényítése és az énekelt tételek száműzése, azaz a hagyományos jeremiási olvasmányok (Lamentationes) erőszakos egyházkormányzati tilalmazása a 18. században.³² Nagyari prédikálásában szintén igen hangsúlyos a siratás. A korabeli válságos helyzet mellett hazai történelmünk és a reformáció sorsának összefonódása, Lajos királynak a csatateren történt odaveszésétől Erdély 17. századi sorsáig, a fejedelemség elbukásáig a gyülekezetek tudatába ivódott tapasztalás magyarázza, hogy miért ragaszkodtak annyira a gyülekezetek a jeremiádokhoz a szűnni nem akaró tilalmak ellenére is az 1600-as években, de peremvidékeken jóval később, még a 19–20. században is.

	Hanaui Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
ApCsel 1,7	Mondá pedig nékiec: Nem ti dólgotoc az időket tudnotoc és az alkotmatoflágokat, mellyeket az atya az ő maga akarattyába helyhezettett.	<i>Nem ti dolgotok tudni az üdöket es azoknak határit, az mellyeket az en Atyam az maga kezében be pecsétlett.</i> ³³ Cselek. 1. 7.

Jó volna ismernünk Nagyari könyvtárát, prédikációra készüléshoz használt szakmai és egyéb olvasmányait. Ennek teljes hiányában a találó kifejezésekről nem dönthetjük el, melyik közöttük előzmény nélkül a saját leleménye, melyikre adtak példát vagy alkalmatosságot kommentárjai, melyik tartalmilag hűséges fordítás vagy átvétel.

31 (RMK I. 1001.) Szép példa erre a következő részlet: „Miért szomorkodtok Nagy Pénteken? Talám azért, hogy a Krisztusnak meg kellett halni? Ne sírj azon atyámfia: (1) Mert bizony jaj lött volna néked, ha ő Felsége éretted meg nem holt volna. (2) Mert a Krisztus tilalmazza vala Nagy Pénteken az ötet siratókat (Luk 23,28). (3) Mert bolonság azon a napon sírnod, amelyen az ördögnek örökké-való rabságától és a lelki Egyiptomból ki-szabadultál. Az Izráeliták nem sírnak, hanem örülnek vala, midőn ellenségeknek romlásokat látják vala (2Móz 15).

32 A Debreceni Ember Pál kiadásában másodszer is megjelent prédikációt (átírva mai helyesírás szerint) kiadtam. Lásd FEKETE: Keresztyéni inneplés, avagy, lelki szent mesterség, in: *Zsoltár XIII* (2006), 6–11.

33 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 134.

	Hanai Biblia (1608)	Nagyari prédikációja
2Kor 4,4	Kiknek elméjeket megvakította ez vilagnac Iftene, tudniillic, az hitetleneknek, hogy az Chriftus diczsőséges Evangeliománac világofága ne fényléc nékiec, melly Chriftus Iftennec ábraszta.	<i>Annyira meg vakította volt az vilagnak Istenek ökett hogy az Izrael Istenenek ducsüsegének semi sugára be nem hatna szívekben az mint Sz. Pall szoll.³⁴</i> 2 Cor. 4. 4.

A Krisztus kiábrázolásának elhagyása lehet feledékenység, de lehet szándékos is. A prédikáció megmaradt szövegéből gyakran nem dönthetjük el azt sem, hogy csak a sietős és emlékezetből történt lejegyzés miatt hiányzik valami, vagy pedig azért, mert később sem vélte fontosnak Nagyari, illetve kommentárjaiban sem volt hangsúlyos, ezért a nyomtatásban utólag sem óhajtotta pótlását. Pedig számos lapszéli javítás található kéziratában.

Az udvari szertartás árnyoldalai

Nagyszőlősi Mihály (kb. 1645–1676 után) imádságos könyvének³⁵ szebb példánk nincs a magyar századokból a napi és hadi könyörgésekre; arra, hogy miként és mi hangozhatott el a napot kezdő és záró táborigyülekezéseken. Nagyari azonban csak a könyörgések akadályaira, a kedvezőtlen körülmények buzgósságot gátló voltára utal. Nem említi, nem mellékel egyetlen imádságot vagy fohászkodást sem. Előszavában sincs utalás ezekre. Semmi módon nem jelenti azt hallgatása, hogy a táborigyülekezéseken nem is imádkoztak, nem is énekeltek semmit. Ágendáink történetében ismételtelen felötlük az a sajátosság, hogy a prédikátor csupán a dogmatikailag helyesnek tartott vagy vitatott tételek (tanúságok, hasznok) kifejtését tartja dolganak a prédikációban, az istentisztelet minden más elemét magától értetődő módon mellőzte, meg sem említette. A szertartás énekes és gyülekezeti részét ráhagyta a kántorra meg az énekes diákokra. Nagyari természetesen imádkozott, de erről való teljes hallgatása miatt nem dönthetjük el, hogy csupán rögtönzött imádságokat mondott-e, mint ahogyan egyes puritánok ezt erőltették, vagy néhány nagy hagyományú imádságot szintén beleillesztett a napi szertartásba.

Hasonlóképpen azt sem tudhatjuk, mit és hogyan énekeltek a vitéz seregek. Voltak-e a prédikátor mellett énekes diákok is a táborigyülekezésen? Volt-e énekelni tudó része a táborigyülekezésnek? Az iskolázottak mintegy hivatalból énekelni tudónak számítottak. Ebben az időben már a genfi zsoltárok ismerete szélesebb körű volt, de még a graduális éneklés számos tételét, mint

³⁴ i. m., 95.

³⁵ *Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölő csepíje*, Kolozsvár, 1676 (RMK I. 1196).

például a magyar *Te Deum laudamus*t, nevesebb antifónákat, rezponzóriumokat, benedicamusokat sokan tudtak még másfél vagy két évszázaddal később is, ez szintén része volt az iskolázottságnak. Ezért volt elég, hogy minden megjegyzés és hangjegy nélkül a 19. század elejéig közölték ezeket a graduáltételeket is a gyülekezeti énekeskönyvben. Anakronizmus volna azt képzelnünk, hogy ki-ki előkapta a zsebéből énekeskönyvét, kikereste és énekelte, amit a prédikátor választott és bejelentett. Énekeskönyvet sokáig azért vásároltak, hogy megtanulják belőle az éneket, gyülekezetenként egy vagy két példány volt belőle. Jóval később, csak az 1800-as évek után vélhetjük jobban elterjedt szokásnak, hogy a templompadban (családi székben) tartotta valaki saját vagy családi énekeskönyvét, vagy vitte magával a templomba, illetve a táborba.

Igen szűkszavú említések, célzások és számos szertartási alkotóelemről való teljes hallgatás mellett szerencsére van egy összefüggő szakasz az első hadjárat harmadik prédikációjában, amely Böszörményben hangzott el. Apafi fejedelem és kísérete 1681. szeptember 10-én vonult ki Debrecenből, néhány nap múlva az alábbiakra fülelt. Ritkasága miatt érdemes az egész részletet felidézünk.

„Ebből az Abia szép oratiojából eszünkben vehettyük aztis, hogy az Religionak vallasnak tisztassága mellet meg kívantatik az szent cultusnak is integritassa egésége, ugy hogy abban semmi az mi leg kisebbikis el ne maragyon, valamit abban az Isten parancsolt. 2 Chron 12. 11.³⁶ azt mongya Abia hogy: az mi Istenunket el nem hadtuk, ehún az vallasnak igassága, azután melle tesz az cultusnak integritassat, s azt mongya: Az Papok mellettunk vadnak, az Levitak munkajokban vadnak, az aldozatok vighez mennek, minden reggel minden estve, az tömjenezes el nem mulik, az kenyerek minden szombaton az arany asztalra le rakatnak, az gyertyak minden estve meg gyújtatnak [,] egyszeroval az Jehovanak minden rendelest meg tartjuk v. 11. azert az Isten vagyon mi velünk v. 12. Lattyatok az szent tiszteletnek integritassa, mint meg kívantatik az vallasanak tisztassaga melle. Minket ha ki meg nez s az mi udvarokban levő Isteni szolgálatunkat, vallasunknak tisztassagarul bizony Isten jovoltabul dicsekedhetünk az Abiával, de az szent cultusnak integritassaval bizony az Abiával nem dicsekedhetünk. Nem ugy van mi nalunk az cultus az mint Isten parancsollya s kívannya, hanem csak ugy vagyon mint az Urak kívánniak s izenik. Vaj ki sok mulik abban el az minek meg kellene lenni nem csak külso ceremonia pedég, hanem az mi essentiale volna[,] az szent cultusnak integritassara valoban tartoznék[,] azis el mulik. Az Papok az aldozatot meg tészik, el követik, de csak ugy az mint az Patronus akarja, az az igen röviden, az Lévitak eneklesek, szolgálatyokat el követik, de egész Psalmust, eneket, eszendő alát sem enekelnek el egyet: talam sohol az Udavarokban. Ket három vers az Levitaknak minden szolgálatyok. Az reggeli estvéli illat tetel s az juge Sacrificium hanyszor mulik

36 A megfelelő bibliai szakasz teljes szövege ez, amelynek csak részleteire utalt Nagyar: Es áldozánac az Urnac égő áldozattal minden reggel és minden eftve, az jó illat tételreis, és az fzent kenyerekneac az tífza afztalra való elrendelésére, az arany gyertyatartóra fzővéténekivel egybe, ók vífelneac gondot, meggyuytvan azokat mindē eftve, mert megtartyuc az mi Urunknac Iftenúnknec rendeléfét: Ti pedig elhadtátok ótet. Annakokaért imé mi velűnc vagyó hadnagy gyanánt az Iften: Es az ő Papjai az zengő kűrtőkkel, hogy ti ellenetec kűrtöllyenec: Izraelnec fiai ne hartzollyatoc az ti atyitoknac Ura Iftene ellen, mert nem léfztec fzerenczéfec. (2Krn 13,11–12)

*el. Az asztal meg teritetik, az Urnak kenyerei le rakatnak az Papok által, de mily keves az ki communicat: az ki cselekesziis[,] többire csak szegyenletibül, az gyertya, az szövétnek az buzgósagnak lelke, hányszor gyujtatik meg igen ritkan? Az mi könyörgeseink az estveliek igazan estveliek, de az reggeli imacsagok bizony nem reggeliek, hanem déllyestiek, az az 8–9 orakor néha tized fél orakor is az mikor mar az palota vanitással, hazugsaggal, tragarsaggal, az ifjakkal szajok, torkok, hasok éged aquavitaval nyers borral s fölöstökökkel regen betöltenek, az etek fogok lesik, ha jű az konyha mester, meg kerdik azt is ha volte könyörgés mar? Hiwtake Papot, de nem azért hogy az imacsagra sietnenek, hanem hogy az étek fogásra jelen legyenek. Ez ilyen nep, hogy hogy imadkozhatnak, fohaszkozhatnak az mennynek földnek Isteneért? Es ez ilyen halgatok közot hogy imadkozhatnak buzgóságosan a Praedikator? Meg kell vallanunk azt minekunk igazan hogy az mit Abia mond hogy az Urnak minden rendezet meg tartottuk, az mi bizony igazan soha nem mondhattuk etc.*³⁷

Részletezzük? Kell? – Érdemes.

Mikori napszakra való az az áhitat, amelyről a prédikátor szól? Délutánra vagy reggelre? A délestre utalás némileg eltúlozva azt mondja ki, hogy dél felé, szinte már a délutánba hajló időben³⁸ nem lehet igazán *napot kezdő* könyörgés a szertartás akkor sem, ha máskülönben megfelelne minden bibliai elvárásnak. Az udvari léhaság, a szent idők elhanyagolása széles körű szokássá vált. Ártalmas példa.

Mivel kezdte a napját az udvari ember? (Nagyarinál itt nincs rá közvetlenül utalás, de bizony nemritkán éjszakai mulatozás, dorbéolás, kései lepihenés után későn kezdte a napot.) Pálinkázással, bőséges reggelizéssel. Aztán meg szitkos-átkos, mihaszna időtöltés folyt reggeltől vagy hajnaltól csaknem délig. Valahára aztán nagy ímmel-ámmal pótolták valamelyest azt, ami teljesen elmaradt reggelről. A szántóvető ember életrendje és a falusi meg városi istentisztelet a hajnali órához igazodott. Hatkor, nyári időben ötkor volt szokásos a templomi könyörgés századokig. A 20. század elején sok templomépület kőfalába csíkot koptattak a századokig falnak támasztott kapák, kaszák. Betértek könyörögni mezőre menet. Aztán például Debrecenben a kollégiumi diákság hajnali háromkor, télen meg négykor kelt Szenci Molnár Albert idejében. Magános könyörgése és reggeli tennivalói után a komolyabb tárgyak előadására hat orakor már a classisokban ült a deákság. Ehhez képest az udvari időbeosztás példája szinte délben kelésnek és délutánnak mondható.

37 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 83–84.

38 Győri L. János a szó jelentését, a szöveg legfontosabb összefüggései alapján magyarázza. Vö. NAGYARI: i. m. 84. Ez a jelentés azonban nem pontosan az, ami szövegkiadása lábjegyzetében olvasható, mert *délesti* nem értelmezhető úgy, hogy *'délelőtti'*, ez nyelvtörténetileg lehetetlen. Református elődeink az alkonyat előtti könyörgést (vesperást) még a 19. században is *délestinek* mondták, és időnként még mindig neveztek vecseryének.

Üzenettől függött, úri kénytől-kedvtől, nem isteni rendelésétől a könyörgés rendje. Udvari szokásai szerint. Patronus uram olyat is megtehetett prédikátorával bármikor, hogy üzent beharangozáskor egy textust, prédikáljon arról rögtönözve papja. Ez Nagyarival is megesett, amint erre Győri L. János is utal.³⁹

Mindenkinek az ebéd járt az eszében dél körül, arra készült, nem aznapi teendőkre. A könyörgésen való részvétel erősen hiányos, a legtöbb udvari ember meg sem jelenik, aki csak teheti, menti magát foglalkozásával, tennivalóival. Enni kell, mindjárt dél. Terítsünk, hordjuk az ételt, régen volt reggel.

Nem rejtjeles, világos és egyenes beszéd a szertartás hiányos voltát felróvó néhány mondat. Teljes zsoldáros könyörgés, a Huszár Gál, Melius Péter és Geleji Katona István idejének megfelelő református énekes könyörgés, *prima* szertartásának csonkítása rejlik a mondatokban. Prózazsoldárokkal és magyar ritmusokba foglalt parafrázisokkal. Ezek serkentik a buzgóságot, készítik a prédikáció szívvel-lélekkel való hallgatására, imádásra, válaszénekekre. Ennek lelkeségbeli és szertartási sorozatos csonkulása miatt hiányolta Nagyar azt, ami ehelyett általános udvari szokványrá vált. Összecsapott áhítat, lerövidített éneklés. Nem öt zsoldár, nem is három, rendre csak néhány zsoldárvers hangzott el évszámra. Ez az udvari gyakorlat nagyon hozzájárult a református szertartási formák és istentisztelet-fajták fokozatos zsugorításához, megfélítéséhez, majd derekas redukciójához, végül eltűnéséhez. Alapjában elszakadt a 17. századi jámborság szokványa a reformáció eszményétől, gyakorlatától és a hazai örökségtől.

A sákramentumokkal élést szintén sokan mellőzték. Ez még középkori beidegzés maradványa, igen sok helyen a reformáció százada, de még a 17. század sem tudott lényegesen változtatni rajta. A résztvevők húzódozásán, kedvetlenségén sem. Aztán az evangélium tiszteletlen meghallgatása, olvasásakor süvegben terpeszkedés, unatkozó nyújtózkodás szintén nem hiányzik a templomi viselkedés bűnlajstromából.

Minderre a legutolsó prédikáció szolgál igen jó szemléltetéssel. Ekkor a korábban csak meg-megpendített témát ilyen dorgálással folytatja:

„Napestig el udvarolunk egymásnak, mikor az Paschanak, az szent Cultusnak az Imadcsagnak helye vagy on akkor nyugtattyuk meg mi az mi lábainkatt, akkor ülünk mi le s akkor nyugszunk. Nemellyikünk itt nyutozik az kar szeken, meg az Suvegetis fel teszi az könyörgesnek idejen az kit soha masut se nem lattam se nem hallottam. Nem erdemli meg Isten hogy az Barany veret meg becsüllyetek azon epitetet Isteni tiszteletnek annyi tisztesseget tegyetek. Eglon pogany letere jollehet nehez ember, nagy testes kőver nagy hasu ember volt meg sem akarta az Isten beszedet ülve meg halgatni hanem fel emelkedet szekibül. Mi koztunk nemellyeknek egy csep hasa sincs, majd hata gerinczehez ragadot meg sem birja az hatat hogy fel emelkegyek s fen allyon az Isteni szolgálaton.”

Egyoldalúan ítélnék meg a kort is és a 17. századi magyar református istentiszteleti szokásokat is, ha az udvari istentisztelet formáját, lezajlását csupa merő rossznak, a városbelit meg mindenestől példásnak tekintenék. Martonfalvi Tóth

39 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 15.

György főntebb már említett prédikációjának egy részlete ébresszen rá, hogy volt ám hiánya Debrecenben is a buzgósnak, és szokássá vált néhol vagy időnként a polgárság körében, hogy igazi bensőség, odaadás, figyelmesség nélkül becsődültek szertartásra, aztán meg hanyagul ültek, lézengettek vagy szunyókáltak a templomban.

Kárhoztatta azokat Martonfalvi 1663-ban, akik „rosszul ünnepelnek”. Kikről állítja azt, hogy ilyenek?

„A' kik az innepi nagy gyűlekezetekben illetlenül vitelik magokat, mind az Istenre s' mind az ő felebarattokra nevezve. Ilyenek azok;

1. A' kik az Istennek hazában minden felelem nélkül jönnek bé, mint valami iftállóban, a' bölcsnek ama' tilalma ellen. Préd 5,1–2.
2. A' kik az Isten házában egymásnak helt nem adnak sőt egy maft magok fzekekben fem bocsátták-bé, vefzednek, egymáfra harag fzemmel néznek. Effekek hejában inneplenek Ézs 1, 15. Mt 5,23–24.
3. A' kik az Istennek hazában idején fel gyűlekezven nagy zajgaffal, kialtozáfsal, futtogáffal, vadnak, mint ti fzikatatok cselekedni. Hogy meritek afzt cselekedni a' hatalmas Istennek tekinteti előt, holott e' félet csak valami emberféges ember előt fem mernetek cselekedni?
4. A' kik az Istennek igejet unalommal, aluvaffal, imide amoda nezeffel fezfköldédfel, fzúntelen de kelletlen köhögéffel, pökdséffel, minden félelem nélkül halgattyák: Jehova nagy Isten, nagy тұrhető nagy Ur, hol vagyon a' te felemed, hol vagyon a' te igédnek becsületi?

Mit kell itélni e nemzetség felől, hogy így meg csömörlöt az Istennek igéjétől, és a' templomban csak maga mulatáára és a-lunni jő. Ember ember, a' földi hatalmaffágok előt mint vífeled magadat, mint halgatod és fogadod azoknak fzaokat, bár csak úgy vífelned magadat az hatalmas Isten előt-is, és bár csak olyan félelemmel s' böcsülettel halgatnád az Istennek fzaút-is. Ember ember hogy merfz az Istennek tekinteti előt el-alunni? Nem tudodé, hogy a' templumbeli alom az őrdögnek oly efzköze, mellyel tegedet kőfziklava téfzen, hogy az Istennek údvözítő és uja fzülő dragfatos igéjét fzivedben be ne veheffed.

5. A' kik az Istennek házában le-ülve s' még pedig egy kis hideg érkezven be-fedet fővel imádkoznák, énekelnek. Nem olvaftadé, hogy difzetlen a' férfinak bé-fedett fővel az Isten előt könyörgeni, és enekelni 1Kor 11,4. Kitől tanoltad afzt, hogy le-ülve kel könyörgened mert a' régi ő és új Testamentom-beli fzentek vagy fen álva, vagy terdre efve, vagy arczal a' földre borulva könyörgötenek az Istennek. *Ellenvetés.* Ezechiás fekvé, Illyés pedig le-ülve könyörög vala, 1Kir 19,4. Ézs 38,2. Azért fzaad embernek le-ülve-is könyörögni.

Felelet. Nem következik

1. Mert Ezechias beteg volt, Illyés pedig fáratt; de te az Ur hazában se beteg nem vagy fokfzor, se fáratt nem vagy.
2. Mert azok nem az Ur házában f-közönfégefen, hanem másut csak magokban könyörgötenek; mely fzerint neked is fzaad könyörgened leülve. Tudodé mint kérnek kegyelmet fejeknek a' halálra rendeltettek? te is ekkepen kérj kegyelmet

azt Iftentűl a' te bűnös, halalt erdemlő fejednek és lelkednek: de azok nem le űlve, hanem térdre efve kernek kegyelmet fejeknek; azért te fe neheztellyed terdre efni az Ur előt a' bűn bocsato kegyelemért.”

Martonfalvi egy nemzedékkal korábbi (Nagyari számára tanári) helyzetrajza és intelmei aligha eltűzöttak. Figyelemre méltó az is, hogy a helyes ünneplésre buzditás, a példaszerű viselkedés egyes részletei szinte szó szerint megegyeznek a *Praxis pietatisszal*.⁴⁰ Ebből adódhat a fokozott szigor, az eltűzött szemlélet, amelylyel mindenféle hagyományt, ami nem tekinthető betű szerint bibliai előírásnak, egy kalap alá vesz a bálványimádással és kárhozzat.⁴¹ Az elvadult állapotok miatt azonban sem az intelem, sem a fokozott elvárások nem ok nélkül hangzottak. Ugyanez a protestáns udvari viselkedésre is érvényes a fejedelemség végnapjai felé közeledve.

Azt sem tekinthetjük azonban szónoki fogásnak, hogy Nagyari József az udvarival összevetett istentiszteleti gyakorlatot és kegyességet a városokban különbnek látja. Megokolja.

„Egyik hely sem szenteb az másiknal. [...] Mindazaltal az hely az imadtságban valo bugosságot nem oltya hanem fel indittya. [...] Csak egy fa legyenis az az kertben, egy szugoly az kamarában az ki alá s az kiben szokot ember imadkozni, mingyárt surgeti az embert az imadkozásban. [...] Ez az oka egyyik miirt az Cultus az szent szolgálat az városokban sokkal buzgob melegeb hogy sem az udvarokban s külömbkülömbfele palotakban. Miirt? Mert egy helyhez szokik az imadkozó ember. Ugy teczik ott az maga szokot helyén az maga szekiben, vagy le borul vagy az Templom oszlopara borul mingyart buzgobban imadkozhatik. Nevetik ezt némellyek az kik mar az Evangeliumi szabadságot oly szelesen ki terjeszték hogy mind egy akar az ganej tetejen. Eleg utalatos szo, akar az istalloban akar az Templomban imadkozhatik. Mas dolog mikor az szükseg ugy hozza. Imadkozott Jeremias bizony az saros verembenis, de az Templombul ugyan nem ment az veremben imadkozni. Imadkozhatik beteg agybanis az ember mint Ezechias az tenger melysegebenis mint Jonas, de ugyan affelöl meg szabadította. Ha azt mondod, azok az O Testamentomban voltak, masra intenek mint az Daniel Templom fele valo fordulasa. No ha Simeon Szent Anna, Zacharias, Erzsebet az Úr J(ézus) Christus az Apostolok miirt hogy az Jerusalembeli Templomban az ki közel volt mar akkor az eő elmulásához el töröltetesehez, megis fel mentenek Sz. Szolgálatra gyakran? Hat miirt mongya Sz. Pall az ki ha valaki eő igazán tudta az Uj Testamentomi szabadságot: Ne mulaszszatok el az Szentek Congregatioit az Szentek közönseges helyeken valo gyülekezeti Sid 10. 23. Az pedeg nem remenlenem hogy mindenkor

40 A részletes összehasonlítás és a filológiai elemzés itt nem célom, hiszen a téma önálló tanulmányban való kifejtést érdemel és igényel.

41 Mellőzöm itt annak a részletes kifejtését, hogy ennek vannak fontos árnyalati eltérései Kabai Bodor Gellért meg Medgyesi Pál álláspontjától. Nem világos, hogy Nagyari József a külső szertartások végzésében elfogadta-e az egykor Váradon őt is tanító Martonfalvi Tóth Györgynek a liturgiaellenes nézeteit. Prédikációi azt mutatják, hogy nem. Mégsem dönthetjük el, hogy mennyire tartotta elengedhetetlennek az erdélyi részeken akkor még elhagyhatatlan graduális istentisztelet hűséges és szorgos végzését. Hanyag végzését azonban kétségtelenül felrója.

*Istalloban lett volna. Az varosokban azért, mikor meg hallya az ember az harang szot, mingyarást fel buzdul. Mehent az Templomot meg lattyta, annál inkább fel buzdul, Mehent az maga szekét a szokót helyet lattyta, annalinkab fel buzdul. De az Udvarokban soha nincs bizonyos helye az Cultusnak, helye ideje örökke változik, azzal egyyüt az embereknekis indulattyta, buzgossagais.*⁴² Ilyen példának – az erkölcsi és társadalmi hatás mellett – a liturgia károsodásában is mutatkoznia kellett.

Ezekből az igen hangsúlyos részletekből, amelyeket a zilált tábori körülmények között és a válságos történelmi helyzetben is fontosnak vélt a hadi nép meg a fejedelem füle hallatára hangsúlyozni, egyenesen a fejedelemnek is felróni, nekünk is kellően súlyos következtetést kell megfogalmaznunk. A hazai örökség hanyagolására, majd fokozatos megsemmisítésére nem csupán a puritánság sokszor liturgiaellenes beállítottsága hatott kedvezőtlenül, hanem hozzájárult a hanyatló erdélyi udvar erkölcsé is az igaz kegyesség hiányához, és minden énekes vagy szertartási gyakorlatnak a lesüllyedt erkölcsi nivóhoz igazított lefokozódásához. A bibliai erdélyi fejedelmek európai súlya miatt a nyíltan erőszakos ellenreformáció idején sem lehetett eleve megkérdőjelezni Magyarországon a reformátusság létezését a Habsburg Birodalom államvallása ellenében. Éppen Nagyar tábori prédikátorsága idejére esett a gályarabok hallgatólagos győzelme (1681-ben, Apafi első debreceni látogatása évében volt a soproni országgyűlés). A fejedelemség elhanyaglásának velejárója volt a fokozatos jogvesztés is, de sokkal súlyosabb ártalom volt az erkölcsi, az etikai tartás megroppanása, amelynek nyomán járt a szertartási hanyatlás.

A prédikálás városi és udvari rendtartását szembeesítve valóságos az ellentétes irány. Ezekben az évtizedekben például Debrecenben huzamosan folyt a Biblia olvasása és magyarázása. Több lelkész végezte. Ez történt Kolozsvárott is.⁴³ Csorba Dávid számítása szerint Debrecenben körülbelül évtizedenként prédikálták végig a Bibliát csaknem teljes terjedelmében.⁴⁴ Említhetünk mellette udvari példát is, közvetlenül Nagyar apósát, aki azonban maga nem puritánus volt, hanem a kartéziánusok és coccejanusok nagy ellenfele. Tófeus Mihály (1624–1684) ortodox püspök, udvari prédikátor végig elpredikálta három éven át (1679 májusától 1682 májusáig) a Zsoltárok könyvét. Irnokok jegyezték, Apafinak ajánlva, azaz fejedelmi költségen jelent meg kötete.

Nagyar József prédikáló stílusát, teológiai beállítottságát fölvezolta Győri L. János.⁴⁵ A fenti és alábbi néhány vonás tovább árnyalja a képet. A hazai prédikátoroknak a korábbi homiletikai állásponttól való elmozdulásához hozzáadhatjuk, hogy a 17. század vége felé általános a váltás prédikációs metódusukban. Azok

42 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 254–255.

43 *Liturgia Claudiopolitana...* (lásd a 6. jegyzetben), *passim*.

44 CSORBA: „A' sovány lelket meg-szépíteni”, 236–243.

45 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 23–40.

között is, akiket a pietisták közé sorolhatunk.⁴⁶ Az amesiusi idők óta szélteben gyakorolt homiletikai felfogás végleg átalakult. Ennek a váltásnak az eklektika nem egyetlen jellemzője. Erre a pietizmus egy másik képviselőjének, Friedrich Adolph Lampe professzornak a követése kivételesen alkalmas példa. Őt többnyire csak történészként szokás emlegetni. Debreceni Ember Pál azonban világosan megfogalmazza, hogy az angol minták követéséről áttért a Lampe-féle prédikálási módra.⁴⁷ Nagyarinál nincs ilyen jellegű kapcsolat, vagyis eddig nem sikerült kimutatni, de ő szintén németalföldi mestereket nevezett meg, akiknek mintáját követte.

Még egy fontos, valószínűleg nagyon személyes alkotóeleme van Nagyari József prédikálásának. Ez a három rendből alkotott prédikációs gyűjtemény – amelyről általánosságban elmondható a „holmi rövid” jellemzés (így utalt rá Hermányi Dienes is)⁴⁸ – szöges ellentéte a puritánokkal kapcsolatban nemegyszer jogosan emlegetett aprólékosságnak, hosszadalmasságnak. Ebbe lépten-nyomon beléütközünk a *Praxis pietatis*ban is.⁴⁹ Tetszett a hadi népnek is, de az ímmel-ámmal megjelenő udvariaknak, meg másoknak is a rövid, törölmetszett beszéd, amely tele volt ugyan zsúfolva bibliai idézetekkel és hivatkozásokkal, de ezek egységes stílusban, élőbeszédként, rögtönzésszerűen hangzottak el, nem pedig fárasztó fejtegetésként.

Legalább ilyen fontos a személyes hatás. A retorikai jártasságot, szakmai műveltséget, bibliai tudományt kevésbé becsülték az átlagos gyülekezetben, nem is mindenkor tudták kellően értékelni, ezt gátolta hiányzó műveltségük. Nem így az érzelmekkel teli, szenvedélyes és tetszetős előadást! A megnyerő egyéniséget személyes varázsa, különös ismertetőjegyei miatt szívesebben hallgatták, könnyen követték, jóval hatásosabb volt, mint a tudós, de kevésbé sugalló tehetségűek szava. Kevés hasonló prédikatori munkát idézhetünk Melius Juhász Péter óta, akinél az élőbeszéd jegyeit ilyen kiválóan érzékelhetjük, mint Nagyari Józsefnél. Ez még a 21. századi olvasó számára is igazán élvezhető.

46 A hagyományos besorolást mindenképpen újra kell gondolnunk Csepregi Zoltán alapvető feltárása nyomán. CSEPREGI: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, 6. A puritánjaink eszmetörténeti és kegyességtörténeti kutatásával összefonódó tematikával kapcsolatban bővebben I. CSORBA: „A' *sovány lelket meg-szépíteni*”, 67–71. Jellemző Joachim FELLER (Lipcsé) gyászversének (1689) az a strófája, amelyet Csepregi mottóul választott:

Es ist jetst stadbekannt der Nam' des Pietisten.

Was ist ein Pietist? Der Gottes Wort studiert

Und nach demselben auch ein heilig Leben führt.

Das ist ja whol getan, ja wohl von jedem Christen.

47 *Szent siklus...* (RMK I. 1556). Vö. CSORBA: „A' *sovány lelket meg-szépíteni*”, 200. A prédikáció homiletikai módszerváltását legújabbán áttekintette CSORBA: A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai. (Megjelenés alatt.)

48 NAGYARI: *Tábori prédikációk*, 13.

49 Medgyesi Pál is érzékeltette ezt, ezért a *Praxis pietatis*ből átvett imádságokat saját pontos fordítása helyett átdolgozott, megkurtított alakban illesztette az úgynevezett *Pataki Agendá*ba, illetve Pathai Istvánnak az általa Váradon kiadott munkája (RMNy 1998) végére. Vö. FEKETE: A *Praxis pietatis* egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében, in: *Könyv és Könyvtár* 29 (2007), 5–25.

Irodalom

- BENEDEK, S.: *A magyar református istentisztelet múltja*, Órisziget, 1971.
- CZEGLÉDY, S.: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben, in: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, 1990.
- CSEPREGI, Z.: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 36.), Budapest, 2000.
- CSORBA, D.: „A' sovány lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok 1657–1711* (Nemzet, egyház, művelődés V.), Debrecen, 2008.
- CSÚRÓS, F.: A Debreceni diárium [1680–1695], in: *Történelmi Tár* XI (1910), 73.
- FEKETE, Cs.: Jablonski Bibliája – avagy könyvészeti által-állatozás, in: *Magyar Könyvszemle* 125 (2009), 95–101.
- FEKETE, Cs.: Kálvin és a perikópák, in: *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009), 349–358.
- FEKETE, Cs.: Komáromi Csipkés György bibliájához, in: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008), 439–442.
- FEKETE, Cs.: Napban lött eclipsis után. Bihar és a puritánok, in: *Könyv és Könyvtár* XXI (1999), 205–231.
- FEKETE, Cs.: *A Praxis pietatis* egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében, in: *Könyv és Könyvtár* XXIX (2007), 5–25.
- FEKETE Csaba (szerk.): *Liturgia Claudiopolitana, A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján* (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai. 1.), Debrecen, 2005.
- GYÓRI L. J. (szerk.): *Nagyari József tábori prédikációi 1681–1683* (Régi kortársaink 9.), Debrecen, 2002.
- MARGÓCSY, D.: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben, in: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008), 15–26.
- SÉGUENNY, A.: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*, Szeged, 2008.
- SZILÁGYI I.: Miles Mátyás naplója, in: uő. (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 17 (1679–1682), 348.
- M. ZEMPLÉN, J. – JAKUCS, I.: Debrecen és a magyarországi fizika kezdetei, in: *Fizikai Szemle* XII (1963), Budapest, 1963, 2–3.
- M. ZEMPLÉN, J.: *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Budapest, 1961.